

دوفصلنامه مطالعات موزه‌ای زرین فام
دوره ۳، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا چاپی: ۹۲۴X-۲۹۸۰
شاپا الکترونیکی: ۹۵۴۱-۲۹۸۰

سنت آرامگاه‌سازی ایرانی - شیعی در جنوب خراسان: بازشناسی معماری امامزاده زیدالنار (ع) شهرستان قاین

علی اصغر محمودی نسب   پژوهشگر آزاد.

سید رسول موسوی حاجی استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

اسماعیل معروفی اقدم دکتری باستان‌شناسی، مربی آموزش و پرورش شهرستان بوکان، ایران.

انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۴

چکیده

مزار امامزاده زیدالنار (ع) یکی از بناهای شاخص آرامگاهی استان خراسان جنوبی است که در روستای آفریز از توابع شهرستان قاین واقع شده است. این بنای باشکوه یادآور سبک معماری اصیل ایرانی است که به دلیل اهمیت و اعتبار فرد مدفون بر سر مزار وی برپا شده و زائران را به سوی خود جلب می‌کند. بر خلاف این موضوع، تاکنون پژوهش‌چندانی درباره جنبه‌های معماری این بنا انجام نشده است و پژوهش حاضر تلاش دارد تا با تکیه بر شواهد میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای به بررسی ویژگی‌های معمارانه آن بپردازد. در این راستا نگارندگان تلاش کرده‌اند تا در وهله نخست تمامی ویژگی‌های فنی و تزئینی اثر را استخراج نموده و در نهایت به گاهنگاری و تبیین اثر بپردازند. مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌ها است؟ ۱- آیا شخصیت مدفون در آرامگاه با بررسی منابع همخوانی دارد؟ ۲- تاریخ ساخت بنا به چه دوره‌ای بر می‌گردد و از چه ویژگی‌های معماری برخوردار است؟ نتایج پژوهش پیش رو نشان می‌دهد که منابع محلی و مردم منطقه شخصیت مدفون در بنا را زیدالنار معرفی می‌کنند، با وجود این برخی بر این باور هستند که مدفن امامزاده زیدالنار (ع) در سامرا است. در رابطه با تاریخ ساخت بنا اگرچه منابع محلی بیان می‌کنند که نخستین سازه بر روی مزار در دوران عباسیان ساخته شده است، اما بنای فعلی در دوره صفویه بازسازی اساسی گردیده و ویژگی‌های معماری صفویه را می‌توان در تزئینات و کتیبه‌های آرامگاه مشاهده کرد.

واژگان کلیدی: آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع)، آفریز، شهرستان قاین، معماری دوران اسلامی، دوران صفوی.

استناد: محمودی‌نسب، علی‌اصغر، موسوی‌حاجی، سید رسول، معروفی‌اقدم، اسماعیل (۱۴۰۴). سنت آرامگاه‌سازی ایرانی - شیعی در جنوب خراسان: بازشناسی معماری امامزاده زیدالنار (ع) شهرستان قاین. *مطالعات موزه‌ای زرین فام*، ۳(۴)، ۸۷-۱۰۵.

<https://doi.org/10.30481/museum.2025.474305.1043>

© ۲۰۲۵/۱۴۰۴ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است.

مقدمه

آرامگاه‌های امامان و امامزادگان از مهم‌ترین اماکن متبرکه شیعیان به شمار می‌آیند. بررسی بناهای آرامگاهی در طول تاریخ ایران اسلامی نشان می‌دهد که ساخت و ساز این گونه بناها ارتباط تنگاتنگی با مذهب تشیع دارد. حمایت و اهمیت مقابر، به‌ویژه مقابر مذهبی نزد شیعیان، مهم‌ترین عامل شکل‌گیری تعداد زیادی بناهای آرامگاهی در ایران و حتی در دیگر سرزمین‌های اسلامی بوده است. بنابراین، آنچه در درجه اول موجب ایجاد آرامگاه می‌شود، تکریم و تعظیم شعائر الهی و احترام به پیامبر (ص)، امامان (ع) و اولیاء الهی است و می‌توان گفت که از دیدگاه شیعیان، آرامگاه‌سازی یکی از مصادیق بارز هر آنچه مربوط به خداوند است، به شمار می‌آید؛ به همین دلیل در ذکر این زیارتگاه‌ها اغلب آن‌ها را با عناوینی همچون «باب‌الله» تعبیر می‌کنند.

استان خراسان جنوبی در شرق ایران، از جمله مناطقی است که در نقاط مختلف آن بناهای آرامگاهی فراوانی از دوران اسلامی به یادگار مانده است. این استان در گذشته بخشی از خراسان بزرگ بوده و تحت عنوان «قهستان» شناخته می‌شده که منابع و متون تاریخی نیز به اهمیت آن پرداخته‌اند. با این وجود، دوری این منطقه از مراکز قدرت و شرایط محیطی خاص آن سبب شده تا کمتر ارزش‌های فرهنگی و تاریخی آن مورد توجه قرار گیرد. حضور مستمر و بدون وقفه شیعیان و اهل سنت در منطقه خراسان جنوبی از سده‌های اولیه دوران اسلامی تا امروز، موجب شد تا پیروان هر دو مذهب برای تکریم شخصیت‌های مؤثر و قابل احترام خود، آرامگاه‌هایی بسازند. از دوران سلجوقی به بعد، ساخت این بناها در منطقه قهستان رایج بوده است. از جمله بناهای آرامگاهی مرتبط با اهل تسنن در این منطقه می‌توان به آرامگاه سلطان ابراهیم رضا (ع)، مزار درویش خسرو، آرامگاه بی‌بی مراد، امامزاده سید محمد طاغان، آرامگاه ملا محمود قلندر در شهرستان درمیان، آرامگاه سلطان زید در روستای بجد شهرستان بیرجند و مزار گل در شهرستان خوسف اشاره کرد.

با رسمی شدن مذهب تشیع در دوره صفویه، سنت آرامگاه‌سازی و به‌ویژه ساخت مقابر برای امامزادگان بیش از پیش مورد توجه هم حکام و هم مردم قرار گرفت. مزار امامزاده زیدالنار (ع) از جمله این مزارات است که در معماری آن در دوره صفویه بازسازی اساسی انجام شده است. بنا به گفته اکثر علمای شیعه، زیدالنار فرزند امام موسی کاظم (ع) و برادر امام رضا (ع) است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۱) و به طالبی نیز معروف بوده است؛ زیدالنار همان شخصی است که در بصره قیام کرده بود (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۳: ۵۶۴۷).

آرامگاه مورد مطالعه در روستای آفریز از توابع شهرستان قاین واقع شده است. بر اساس منابع محلی و گزارش‌های میدانی، این اثر منتسب به زیدالنار، برادر حضرت امام رضا (ع)، است که پس از قیام علیه عباسیان در عراق و پیکارهای متعدد، سرانجام در حوالی قاین، مرکز ولایت قهستان، به شهادت رسید و پیکر وی در همانجا دفن گردید. پس از این واقعه، مزار این بزرگوار به عنوان نمادی از ظلم‌ستیزی مورد توجه مردم قرار گرفت و در طول سده‌های متمادی همواره مورد احترام عامه و حکام بوده است.

بر اساس کتیبه‌های برجای مانده، آخرین تعمیرات بنا در طول دوره صفوی، که حامی سرسخت شیعیان و ائمه به شمار می‌رفت، انجام شده است. وجود تزیینات ارزشمند و معماری فاخر این آرامگاه سبب شد تا نگارندگان به بررسی و بازشناسی این بنا پرداخته و در نهایت جنبه‌های فنی و تزیینی آن را تبیین و تحلیل نمایند.

روش پژوهش

این پژوهش توصیفی - تحلیلی است و با هدف بررسی ویژگی‌های معماری، گاه‌نگاری تاریخی و عناصر تزئینی آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع) در روستای آفریز قاین انجام شده است. روش‌شناسی بر پایه چهار محور اصلی استوار است:

۱. مطالعات کتابخانه‌ای: بررسی منابع تاریخی معتبر شامل «بهارستان در تاریخ رجال قاینات و قهستان» (آیتی، ۱۳۷۱)، «حیب‌السیر» (خواندمیر، ۱۳۸۰)، تواریخ محلی قهستان، «مجالس المؤمنین» و سایر متون برای تعیین هویت مدفون، تاریخ ساخت و مرمت‌های بنا و حل اختلاف‌نظرها درباره محل دفن (آفریز یا سامرا).

۲. بررسی‌های میدانی: بازدیدهای متعدد نویسندگان در سال‌های ۱۳۹۴، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۸ از بنا، مستندسازی دقیق پلان دوازده ضلعی، فضای چلیپایی، ایوان‌های ورودی، مقرنس‌کاری‌ها، گچ‌بری‌های رنگی، کتیبه‌ها و مصالح (سنگ، گچ، آجر) قبل و بعد از مرمت‌ها؛ ثبت تغییرات ناشی از اقدامات سازمان اوقاف و مرمت‌های میراث فرهنگی.

۳. پیگردی باستان‌شناختی و شواهد آرشیوی: استفاده از گزارش پیگردی سال ۱۳۹۷ (محمدرضا سروش) که بقایای دوره ایلخانی را نشان داد، عکس‌های قدیمی آرشیو میراث فرهنگی و گزارش ثبتی (حسن آبادی، ۱۳۷۶).

۴. مصاحبه‌های شفاهی: گفتگو با کارشناس میراث فرهنگی (سروش، ۱۳۹۷) و اهالی محلی برای تکمیل اطلاعات درباره مراحل تیموری-صفوی و باورهای مرتبط با درخت بنه کهنسال.

در نهایت، داده‌ها با رویکرد سنتز گاه‌نگاری، مقایسه با آرامگاه‌های مشابه (توران‌شاه سرایان) و تحلیل تأثیرات شیعی در تزئینات و نمادها (مناره‌ها، کتیبه‌ها) تفسیر شد. این روش چندجانبه امکان بازسازی سیر تحول بنا از مبانی احتمالی عباسی تا بازسازی اساسی صفوی را فراهم کرد و مستقیماً به پرسش‌های اصلی پژوهش پاسخ داد.

پیشینه پژوهشی

از جمله تحقیقات انجام شده در رابطه با آرامگاه زیدالنار (ع) می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «امامزاده زیدالنار (ع) و موقوفات آن — روستای آفریز قائنات» (شاطری، ۱۳۸۶) و معرفی آرامگاه در کتاب «وارثان عترت — بقاع متبرکه استان خراسان جنوبی» (شاطری، ۱۳۹۴) اشاره کرد. در مقاله و کتاب مذکور، که به مباحث وقف و معرفی مختصر بنا پرداخته‌اند، موضوع مورد مطالعه این پژوهش، یعنی بررسی ویژگی‌های معماری، تزئینات و تاریخچه بنا، مورد بحث قرار نگرفته است. با این وجود، تحقیقات پیشین به‌طور جامع درباره معماری، کتیبه‌ها، تزئینات و شکل‌گیری آرامگاه زیدالنار (ع) ارائه نشده است؛ در این تحقیق، به‌طور ویژه به شخصیت مدفون در بنا و عناصر معماری و تزئینات آن پرداخته می‌شود.

موقعیت مکانی آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع)

آرامگاه زیدالنار (ع) در شهرستان قاین، بخش سده، دهستان آفریز و در جنوب غربی روستای آفریز واقع شده است و در فاصله ۵۰ کیلومتری جنوب غربی قاین قرار دارد. این بنا در تاریخ ۱۳۷۶/۰۵/۱۱ با شماره ۱۸۹۴ به ثبت آثار ملی کشور رسیده است. بر اساس نقشه (UTM)، موقعیت جغرافیایی آن در طول ۰۶۸۵۹۲۱ و عرض ۳۷۰۳۲۶۰ تعیین شده است. این مکان از گذشته تا کنون به‌عنوان قبرستان روستا مورد استفاده بوده و هست. در بخش‌های غرب و جنوب آرامگاه، زمین‌های کشاورزی روستا

قرار دارند (شکل ۱). به نظر می‌رسد بافت قدیم روستای آفریز در همین محدوده شکل گرفته و طی دوران معاصر، توسعه آن به سمت شمال غرب و مسیر ارتباطی بیرجند - فردوس صورت گرفته است.

شکل ۱. نمای کلی از امامزاده زیدالنار (ع) (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تاریخ ساخت آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع)

ساخت اولیه آرامگاه را به معتصم عباسی نسبت می‌دهند که از عمل خود در به شهادت رساندن امامزاده نادم و پشیمان بوده است. طبق کتیبه کوفی، نام معتصم نیز بر آن نگاشته شده بود و این کتیبه تا حدود سال ۸۰۰ هجری هنوز پا برجا بود. بعدها، در عهد سلاطین غزنوی، وزیر مشهور سلطان محمود غزنوی، ابومحمد حسن بن منصور قاینی که به مرقد زید بن موسی (ع) ارادت ویژه‌ای داشت، در تعمیر و بازسازی این بنا تلاش قابل توجهی کرده است (آیتی، ۱۳۷۱: ۱۲۹). با ظهور دولت مرکزی و قدرتمند تشیع صفوی و توجه به بقاع متبرکه و ائمه اطهار (ع)، این بنا نیز مورد توجه شاهان صفوی قرار گرفت. بر اساس کتیبه داخل ایوان ورودی به گنبدخانه، این بنا همزمان با دوره صفوی بازسازی و ساخته شده است. بعدها در دوران قاجار و همزمان با حاکم محلی منطقه، امیرعلم خان حشمت‌الملک، بنا مجدداً تعمیر و بازسازی شد (شاطری، ۱۳۸۶: ۴۹).

داخل ضریح، قندیلی اهدایی خاندان خزیمه در عصر نادر شاه افشار قرار داشته که کتیبه روی آن این مسئله را با شعری بیان می‌کرد (رجبی، ۱۳۸۴: ۱۴۵)، هرچند امروزه اثری از این قندیل باقی نمانده است. میرزا خانلرخان در سفر دوران قاجار به این منطقه چنین نوشته است: «... در اینجا (آفریز) جمعی از سادات موسوی زندگانی می‌کنند که جد آنها حضرت زید ابن موسی ابن جعفر (ع) بوده و امامزاده زیدالنار (ع) در اینجا مدفون است که می‌گویند پسر حضرت موسی ابن جعفر (ع) است و بر مأمون الرشید بعد از شهادت حضرت رضا (ع)، خروج کرد و بر جمعی از بنی عباس ظفر یافت و خانه‌های آنها را آتش زد، بدین جهت ملقب به زیدالنار شد. بالاخره معتصم نامی که از قبل مأمون حاکم قاینات بوده، او را شهید کرده است. بقعه و صحن او را، امیر حشمت‌الملک ساخته و هنوز ناتمام بود» (میرزا خانلرخان، ۱۳۵۱: ۲۹۳).

بر اساس منابع مکتوب اسلامی قبل از خانلرخان، شورش زیدالنار در زمان حیات امام رضا (ع) رخ داده است، نه بعد از شهادت ایشان؛ به طوری که پس از شورش در عراق، او توسط بنی عباس به مرو نزد مامون و امام رضا (ع) فرستاده شد. بنای فعلی طی چند سال گذشته توسط اداره اوقاف و امور خیریه قاین بازسازی شده و بخش هایی از اطراف بنا شامل صحن اصلی، رواق های اطراف صحن و تزئینات اطراف گنبد دچار تغییر و دگرگونی شده است. بعدها، الحاقات ایجاد شده توسط اداره کل سازمان میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی جمع آوری و بنا مرمت اساسی شد. با این حال، بر اساس شواهد موجود، تاریخ ساخت بنا را می توان چنین توصیف کرد: پیگردی که محمدرضا سروش، کارشناس باستان شناس اداره کل سازمان میراث فرهنگی خراسان جنوبی، در سال ۱۳۹۷ خورشیدی انجام داد، به بقایای دوره ایلخانی اشاره دارد. همچنین بنا در دوره تیموری ساخته شده است (مصاحبه شفاهی با محمدرضا سروش). وجود سنگ قبرهای کتیبه دار و تاریخ دار در اطراف آرامگاه نشان از اهمیت این مکان دارد؛ از جمله سنگ قبری مربوط به دوران تیموری به تاریخ ۸۱۴ ه.ق که در حال حاضر در داخل ایوان ورودی به گنبدخانه قرار دارد (شکل ۱۷).

در دوران صفوی تغییرات و مرمت های اساسی در بنا انجام شد، از جمله الحاقاتی به بنا مانند ایوان شمال شرقی با توجه به کتیبه بنا. در دوره قاجار نیز بنا از نظر تزئینی به روزرسانی شد و در آخرین مرحله، گنبد بنا ساخته شد و ایوانی قرینه با ایوان شمال شرقی، در جنوب غربی توسط اداره اوقاف اضافه گردید. در سال ۱۳۹۷ خورشیدی، پس از عملیات پیگردی و مرمت بنا، این ایوان جمع آوری شد.

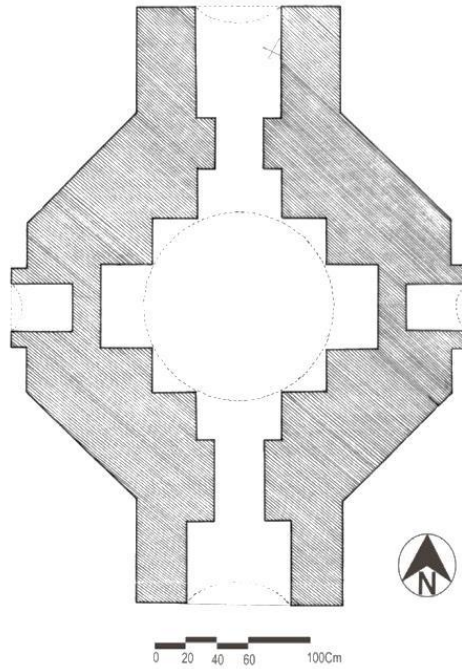
معرفی بنای آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع) و توصیف تزئینات آن

بنای آرامگاه زیدالنار (ع) در راستای شمال شرقی - جنوب غربی با پلان دوازده ضلعی ساخته شده و پلان داخلی آن به صورت چلیپایی طراحی شده است (شکل ۲). ورود به بنای امامزاده از طریق ایوانی در جبهه شمالی میسر می شود. این ورودی دارای طاق جناغی بوده و با تزئینات بسیار زیبای مقرنس کاری و گچبری به صورت چلیپایی مزین گردیده است (شکل ۳). گچبری ها با رنگ های آبی روشن و تیره، قهوه ای، زرد، سبز و نارنجی رنگ آمیزی شده اند و با روش کنده کاری و نقش خطوط مورب، به صورت نواری باریک دور طاق ایوان اجرا شده اند. جداره های دو طرف ایوان نیز با آجرکاری به صورت خفته و راسته و با تزئیناتی به شکل لاریز مزین شده است (کیانی، ۱۳۷۶: ۵۹؛ شکل ۳ و ۴).

بر پیشانی ایوان، تزئینات هندسی به صورت سبدهای باف کار شده و داخل ایوان با طاق نماهای کم عمق تو در تو همراه با طاق جناغی، قوس تیز دایره ای (ابرو) و فیلیوش ها تزئین شده است. در دو سمت ایوان، دو ایوانچه دیده می شود؛ در ایوانچه سمت راست، پلکانی تعبیه شده که به پشت بام ایوان و فضاهای معماری که پیش تر دور تا دور حیاط قرار داشته، منتهی می شود. این ورودی در دوره معاصر مرمت شده و با طاق جناغی و به صورت ضربی پوشش داده شده است.

در کنار این ایوانچه، با مشاهده عکس های قدیمی، بقایای برجی استوانه ای شکل در سمت راست ایوان ورودی دیده می شود که امروزه تخریب شده است (شکل ۳). ایوانچه سمت چپ بنا که اصالت بیشتری دارد، به صورت طاق نما با عمق تقریبی یک متر طراحی شده است و درون دیواره آن سنگ قبری دیده می شود. پشت این فضا، اتاقی قرار دارد که ورود به آن از داخل حیاط

امکان پذیر است. احتمالاً در گذشته، ورود به این فضا از بیرون (سمت چپ ایوان) نیز ممکن بوده است. این فضا مربوط به یک قبر خانوادگی بوده که امروزه از قسمت بیرون مسدود شده است.

شکل ۲. پلان امامزاده زیدالنار (ع) (حسن آبادی، ۱۳۷۶)

شکل ۳. ایوان ورودی آرامگاه قبل از مرمت (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی)

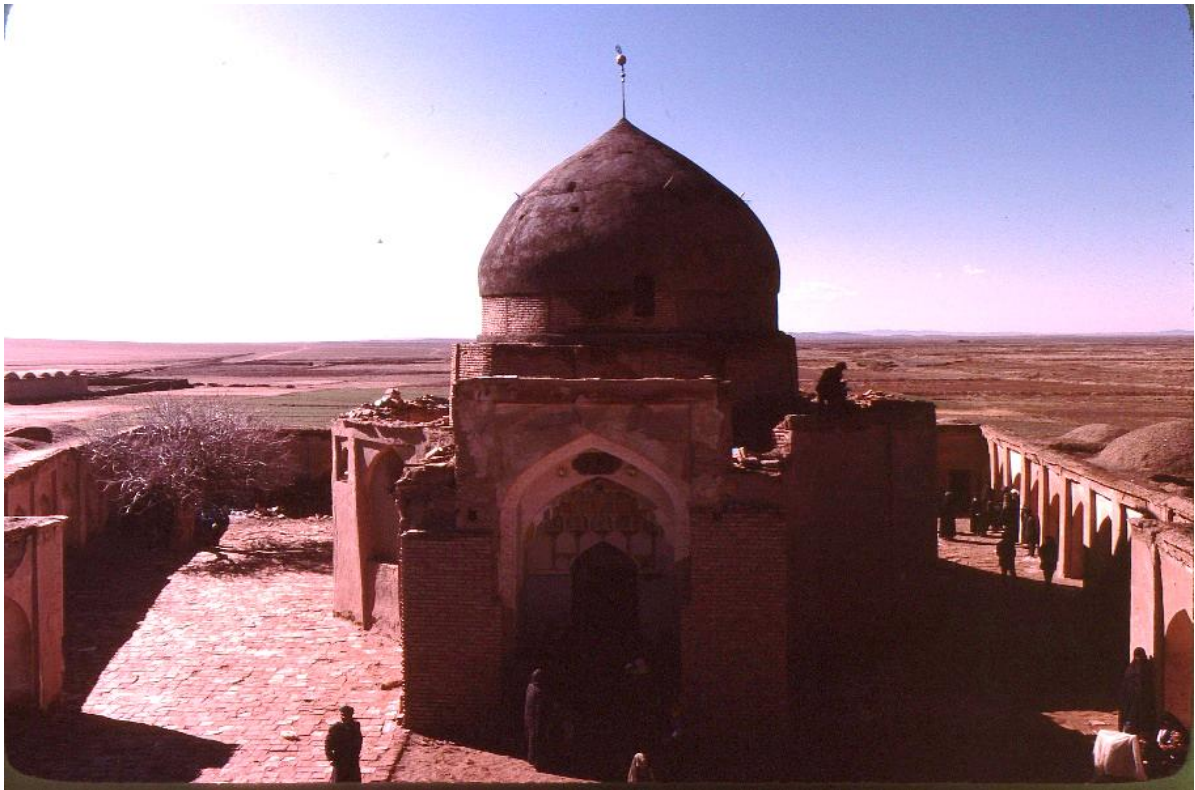
شکل ۴. ایوان ورودی آرامگاه بعد از مرمت (نگارندگان، ۱۳۹۸)

بعد از ایوان ورودی ضلع شمال شرقی آرامگاه، حیاط قرار دارد که در گذشته داخل آن فضاهایی برای زائرسرا و سایر فضاهای معماری وجود داشته که در چهار ضلع حیاط امتداد می‌یافتند و صحن مجموعه را محصور می‌کرده‌اند (شکل ۵). این فضاها به مرور زمان بر اثر سوانح طبیعی و انسانی تخریب شده‌اند. با توجه به عکس‌های قدیمی، برخی از اضلاع معماری دور حیاط دارای ایوان‌هایی رو به حیاط بوده که فضای پشت ایوان‌ها اتاق‌هایی را در بر می‌گرفته است. امروزه به جز در قسمت شمال شرقی حیاط (فضاهای چسبیده به ایوان ورودی)، از دیگر فضاها اثری باقی نمانده است (شکل ۶).

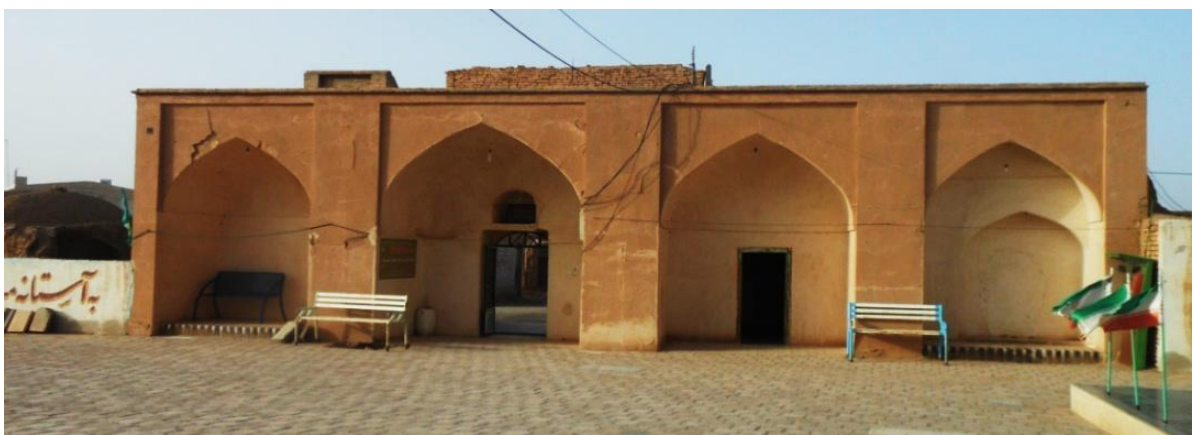
پشت ایوان ورودی، سه ایوانچه قرار دارد که دو فضا به صورت طاق‌نما با عمق یک متر طراحی شده‌اند؛ یکی از این ایوانچه‌ها دارای فضای پشتی مرتبط با پلکان ورودی به پشت‌بام است و ایوانچه سوم مربوط به فضایی است که قبوری در آن قرار دارد. این فضاها با طاق جناغی پوشش داده شده و داخل غرفه‌ها و زیر سقف، گچ‌بری‌های ساده‌ای مشاهده می‌شود. درون این غرفه‌ها سنگ قبرهایی قابل رؤیت است و در داخل حیاط، قبور دور تا دور آرامگاه را احاطه کرده‌اند. فضاهایی برای اجتماعات مذهبی، زائرسرا، سرویس‌های بهداشتی و تفریحی درون حیاط آرامگاه توسط اداره اوقاف و مردم، در ضلع جنوب شرقی و جنوب غربی طی چند سال اخیر ساخته شده است.

در روبروی ایوان ورودی، ساختمان آرامگاه قرار دارد. فاصله آرامگاه از ایوان شمال شرقی (ورودی) ۱۶ متر است. قسمت بیرونی آرامگاه به جز ایوان ورودی ساده است و تنها طاق‌نماهایی با قوس جناغی برای سبک کردن بار وزن گنبد و ایوانچه‌های کم‌عمق در فضاهای بیرونی دیده می‌شود که برخی از این فضاها در طول زمان و با توجه به مرمت‌های انجام شده پر شده‌اند. با مشاهده عکس‌های قدیمی بنا، مشخص می‌شود که این قسمت دارای اندود کاهگل بوده و دور تا دور بنا ایوانچه‌های کم‌عمق و طاق‌نماهایی در قسمت بالایی دیوارها قرار داشته‌اند.

مصالح اصلی بنا در ساخت دیوارها سنگ بوده که طی دو دهه اخیر توسط اداره کل اوقاف و امور خیریه خراسان جنوبی، با آجر و اندود گچ بازسازی شده است. با این حال، اقدامات مرمتی اخیر تحت نظارت میراث فرهنگی باعث شده نمای آجری اداره اوقاف برداشته و بنا به سبک و شیوه اصلی مرمت شود. قبل از مرمت بنا توسط اداره اوقاف، در سمت راست ایوان ورودی به آرامگاه، پلکانی قرار داشته که به پشت‌بام منتهی می‌شده است.

شکل ۵. بقایای معماری اطراف حیاط و آرامگاه زیدالنار (ع) قبل از تخریب (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی)

شکل ۶. بقایای معماری ضلع شمالی شرقی حیاط - بعد از مرمت (نگارندگان، ۱۳۹۴)

ورودی اصلی آرامگاه به داخل گنبدخانه در ضلع شمال شرقی آن قرار گرفته است. پیش از مرمت، بالای ایوان دو مناره وجود داشته که در چند دهه اخیر با مصالح سیمان و فلز ساخته شده بودند و امروزه به منظور مرمت بنا تخریب و جمع‌آوری شده‌اند. این مناره‌ها با رنگ آبی تزئین شده بودند (شکل ۷ و ۸).

فضای داخل ایوان، همانند ایوان ورودی، دارای مقرنس کاری بسیار زیبا و گچبری به صورت چلیپایی است. طاق‌نماهای کم‌عمق جناغی با قوس تیزه‌دار و نقاشی‌هایی به رنگ‌های آبی روشن و تیره، قهوه‌ای، زرد، سبز و نارنجی تزئین شده‌اند. از جمله این تزئینات، نقش پرنده‌ای قابل مشاهده است (شکل ۹ و ۱۰).

شکل ۷. ایوان ورودی آرامگاه قبل از مرمت (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی)

شکل ۸. ایوان ورودی آرامگاه بعد از مرمت (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۹. تزئینات گچی به کار رفته در داخل ایوان ورودی آرامگاه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

شکل ۱۰. بقایای نقاشی با رنگ (پرنده) در داخل ایوان ورودی آرامگاه - بعد از مرمت (نگارندگان، ۱۳۹۴)

بعد از پیشخوان ایوان ورودی، فضای گنبدخانه با نقشه چلیپایی قرار دارد. در چهار جهت فضای داخلی آرامگاه، چهار ایوان با تزئینات مقرنس کاری و طاق‌نماهایی مزین شده‌اند که ایوان شمالی از لحاظ تزئینات، دارای ریزه کاری‌های بیشتری است (شکل ۱۱). هر یک از چهار ایوان در قسمت بیرونی خود با استفاده از قاب‌هایی که گوشه‌های آن‌ها با شمشه کار شده، مشخص شده‌اند.

آرامگاه زیدالنار (ع) دارای گنبدی باشکوه و مرتفع است که ساقه‌ای در حدود دو متر دارد. این گنبد به شیوه عرقچین کار شده و دو پوسته است. فضای چهارضلعی مرکزی، با کمک گوشه‌سازی‌ها به هشت و شانزده ضلعی و در نهایت به دایره تبدیل شده است تا پوشش و ساقه گنبد بر روی آن استقرار یابد. فضای چهارضلعی مرکزی گنبدخانه دارای رسمی‌بندی‌های زیبایی است (شکل ۱۲) و فضای داخلی آن با اندود گچ، طاق‌نماهای کم‌عمق تو در تو جناغی و قرنیزکاری مزین شده است. در بالای ایوان‌ها و قبل از شروع قاعده گنبد، در هر چهار ضلع نورگیری تعبیه شده است. این نورگیرها با طاق هلالی پوشش داده شده و بالای طاق‌ها و گوشه‌سازی‌ها، گچبری به صورت مقرنس انجام شده است.

گنبد اصلی بنا در گذشته ویران شده و به جای آن، گنبدی با اسکلت فلزی (همزمان با الحاق مناره‌ها) برپا شده است. این گنبد با کاشی‌های مربع شکل به رنگ فیروزه‌ای پوشش داده شده است. ازاره بنا نیز با سنگ مرمر تا ارتفاع یک متر ساخته شده است. در قسمت وسط آرامگاه، ضریح فلزی قرار دارد (شکل ۱۳)؛ ضریح قبلی از چوب صندل به طول دو متر و عرض ۱/۷۰ متر بوده است.

شکل ۱۱. تزئینات به کار رفته فضای داخلی امامزاده - ضلع شمالی شرقی (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۲. تزئینات به کار رفته فضای زیر گنبد امامزاده (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۳. ضریح آرامگاه امامزاده زیدالنار (ع) (نگارندگان، ۱۳۹۴)

لازم به ذکر است که در قسمت جنوب غربی بنا، قرینه ورودی شمال شرقی، ورودی دیگری قرار دارد (شکل ۱۴). در دو طرف فضای داخل این ورودی، دو اتاق ساخته شده است؛ فضای سمت راست امروزه به عنوان آبدارخانه استفاده می‌شود و فضای سمت چپ مربوط به پلکانی است که به پشت بام منتهی می‌شود. برای پوشش این فضا از قوس برنخشی استفاده شده و در دو طرف آن، دو طاق‌نما با طاق هلالی کار شده است.

این ایوان و فضای اطراف آن الحاقی بوده و در تعمیرات قبل از انقلاب، همراه با گنبد بنا به صورت جدید ساخته شده است. در پیگردی که اداره میراث فرهنگی استان خراسان جنوبی در سال ۱۳۹۷ خورشیدی اطراف بنا انجام داد، بقایای معماری قدیمی‌تر کشف شد که آن را به دوره ایلخانی نسبت می‌دهند (گفتگو با آقای محمدرضا سروش، ۱۳۹۷). پس از این عملیات پیگردی، ایوان و ورودی این قسمت جمع‌آوری شد و دو مناره چسبیده به بنا و کنار ورودی اضافه گردید. شواهد نشان می‌دهد که این مناره‌ها دارای قطر زیادی نبوده و احتمالاً علاوه بر جنبه زیبایی، برای استحکام و ایستایی دیوار اصلی بنا نیز کاربرد داشته‌اند (شکل ۱۴).

مصلح اصلی مورد استفاده در بنا، در اصل سنگ، گل و گچ بوده است؛ اما با بازسازی‌های بعدی توسط اداره اوقاف، مصالح دیگری مانند آجر، فلز و سیمان نیز به کار رفته است.

شکل ۱۴. ورودی جنوب غربی آرامگاه بعد از مرمت (نگارندگان، ۱۳۹۸)

به طور کلی، مرمت بنا شامل مواردی چون: مرمت سردر ورودی آرامگاه (ایوان ورودی)، بازسازی تزیینات گچی، کف‌سازی و احیای کامل نمای شمال شرقی و جنوبی که پیش‌تر به صورت غیراصولی اجرا شده بود، بام‌سازی کامل سردر ورودی، جمع‌آوری نمای آجری بخش‌هایی از ضلع جنوبی و اجرای مجدد آن با سنگ، و در نهایت اجرای جان‌پناه آجری بر اساس شواهد موجود، می‌باشد.

گچبری رنگی بنا نیز طی مرمت اداره اوقاف به صورت غیر اصولی با لایه‌ای از گچ پوشیده شد و شواهد پیشین حفظ نشده و بازسازی به سبک اولیه انجام نگرفته است. همچنین کاشی‌هایی که در گنبد و ایوان به کار رفته بود، برداشته شد و در عملیات مرمتی از کاشی‌های جدید استفاده شده که اصالت بنا را تا حدودی تحت تأثیر قرار داده است. با این حال، طی عملیات مرمتی بعدی که توسط اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی انجام شد، بسیاری از الحاقات اداره اوقاف و اضافات تزئینی برداشته شد و بنا تا حدودی به سبک گذشته بازسازی و مرمت گردید.

قابل ذکر است که در فاصله حدود ۱۰ متری شرق آرامگاه، درخت بنه کهنسالی قرار دارد که مردم محلی به آن اعتقاد ویژه‌ای دارند؛ به طوری که برای رفع حاجت خود به این درخت پارچه‌هایی می‌بندند و معتقدند قطع کردن آن یا از بین بردن آن، عواقب جبران‌ناپذیری خواهد داشت (شکل ۱۵).

شکل ۱۵. درخت بنه کهنسال جبهه‌ی شرقی آرامگاه زیدالنار (ع) (نگارندگان، ۱۳۹۸)

بنای امامزاده زید بن موسی (ع) دارای سه کتیبه سنگی است که در قسمت ورودی شمالی، داخل ایوان ورود به آرامگاه نصب شده و بیش از هر چیز، ارزش مذهبی، تاریخی و فرهنگی بنا را نمایان می‌سازد.

کتیبه شماره ۱: این کتیبه به ابعاد ۱۲۰×۳۵ سانتی‌متر و از جنس سنگ مرمر سفید ساخته شده است، اما در گذر زمان و بر اثر حوادث گوناگون آسیب‌های زیادی دیده که خوانش مطالب آن را تقریباً غیرممکن ساخته است. این کتیبه در سمت چپ ایوان ورودی و به شکل عمودی بر دیوار نصب شده است. مردم به لحاظ احترام و تقدسی که برای آن قائل بوده‌اند، روی آن دست می‌کشیده‌اند که باعث ساییدگی بیش‌تر آن شده است (شاطری، ۱۳۸۶: ۵۱). در قسمت بالایی کتیبه عبارت «هو الحی الذی لا یموت» نوشته شده که نشان می‌دهد این کتیبه متعلق به یک سنگ قبر است و با توجه به رسم الخط، احتمالاً مربوط به دوران صفویه است. در قسمت مرکزی کتیبه، درخت سروی نقش بسته که به دلیل سرسبزی و عمر طولانی‌اش در فرهنگ ایرانی مقدس بوده و بر روی سنگ قبرهای قرون متأخر اسلامی کاربرد زیادی داشته است.

کتیبه شماره ۲: این کتیبه از جنس سنگ مرمر سفید و به ابعاد ۹۰×۳۷ سانتی‌متر است و شامل هفت سطر می‌باشد. در سمت راست ایوان ورودی بر دیوار نصب شده و مربوط به اوایل قرن نهم هجری، همزمان با حکومت شاهرخ تیموری، است. در وسط کتیبه متن اصلی و در اطراف آن دو بیت شعر نگاشته شده است. قسمت بالایی آن نیز عبارت «هو الحی الذی لا یموت» دارد و متن کتیبه چنین است: «این روضه‌ای است از روضات جنان و مرقدی است به نور ایمان روح‌افزای خواجه حاجی محمود، خواجه حسین، خواجه علی طیبی، فی غره ذی الحجه سنه اربع و عشر ثمان و مائه ۸۱۴ هجری» (حسن‌آبادی، ۱۳۷۶: ۱). شعر اطراف متن بدین شرح است:

گر من گنه روی زمین کرد ستم *** لطف تو امید است که گیرد دستم

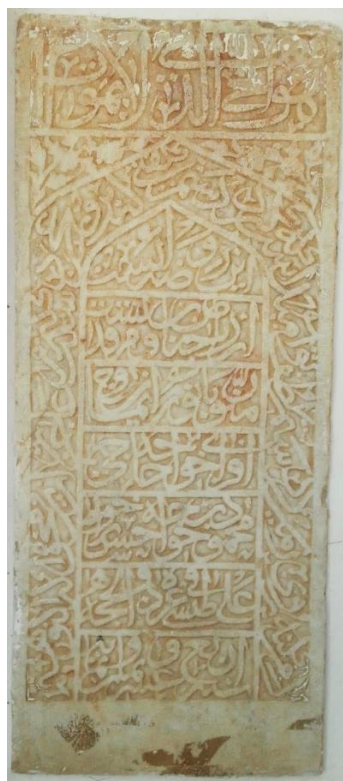
گفتی که به روز عجز دستت گیرم *** عاجزتر از این مخواه که اکنون هستم

این کتیبه احتمالاً مربوط به سنگ قبر شخص خواجه محمود، خواجه حسین و خواجه علی طیبی است (شاطری، ۱۳۸۶: ۵۱؛ شکل ۱۷). در ابتدای آرامگاه، توصیفی از بنا نگاشته شده و آرامگاه به یکی از باغ‌های بهشت تشبیه شده است. به نظر برخی از پژوهشگران و شاعران، شعر مندرج در این کتیبه احتمالاً از ابوسعید ابوالخیر بوده و مضمون آن بیان امیدواری به لطف و بخشش خداوند، حتی برای کسانی است که گناهکار باشند.

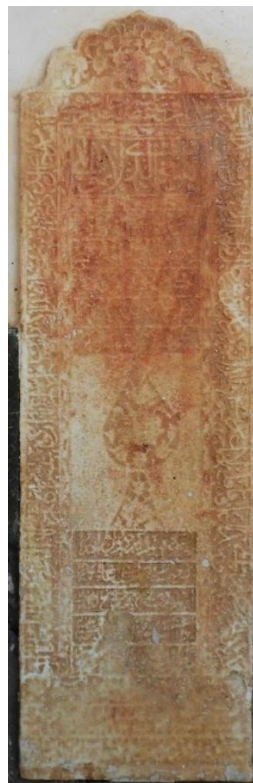
کتیبه شماره ۳: این کتیبه از جنس سنگ سیاه و دارای پنج خط است. ابعاد آن کوچک‌تر از دو کتیبه قبلی و برابر با ۳۴×۳۳ سانتی‌متر می‌باشد. متن کتیبه به شرح زیر است:

«بنای این ایوان عالی، مزار فیض آثار امامزاده عالمیان، زید بن موسی (ع) را در زمان پادشاه جم‌جاه ملائک سپاه، شاه عباس، حیدر حسینی به اتمام رسانید. خاکروب این آستانه سنه ۱۰۴۳ هجری».

تاریخ درج شده در کتیبه زمان ساخت ایوان بنا را نشان می‌دهد که همزمان با حکومت شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ه.ق) بوده، اما در متن به شاه عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق) اشاره شده است. احتمالاً آغاز مرمت بنا در زمان شاه عباس صورت گرفته و کتیبه نیز در همان زمان نصب شده است. در کنار این آستانه مبارکه، بزرگانی از علما و شخصیت‌های منطقه دفن شده‌اند که سنگ قبرهای آنان این موضوع را تأیید می‌کند (شکل ۱۸).

شکل ۱۷. کتیبه شماره ۲ (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۶. کتیبه شماره ۱ (نگارندگان، ۱۳۹۴)

شکل ۱۸. کتیبه شماره ۳ (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تحلیل داده‌ها

در رابطه با محل دفن امامزاده زیدالنار (ع)، باید گفت که در منابع تاریخی و محلی اختلاف نظر وجود دارد و هر یک دیدگاه متفاوتی ارائه کرده‌اند. به طور مختصر:

در سال ۱۹۰ هجری، زید بن موسی (ع) در بصره ظاهر شد و به واسطه آنکه هر جا می‌رسید آن مکان را آتش می‌زد، به «زیدالنار» معروف شد. پس از مدتی، علی بن ابوسعید، نایب مأمون، او را دستگیر و زندانی کرد (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۱۶: ۲۵۵ و ۲۶۱؛ تنوی و قزوینی، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۴۵۶). در کتاب «تاریخ حبیب‌السیر» آمده است که زیدالنار در ایام خروج ابوالبرایا بر اهواز، بصره را تحت تسلط خود گرفت، خانه‌ها و باغات بنی‌عباس را آتش زد، و حسن بن سهل با او جنگ کرد و او را اسیر

ساخت. سپس به مرو نزد مأمون فرستاده شد و مأمون زید را پیش برادر بزرگوارش، امام رضا (ع)، فرستاد. امام رضا (ع) حکم نمود اما مدت‌ها با او سخن نگفت و نهایتاً مأمون زیدالنار را مسموم ساخت (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۱).

در کتاب «انساب» نسخه‌ای دست‌نویس شماره ۳۵۹۱ موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی آمده است که زیدالنار دارای چهار پسر بوده و فرزندان او در مناطق مختلفی سکونت داشته‌اند (قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۳۲). در کتاب «منتهی‌الامال» نیز بیان شده که زیدالنار فرزندان داشته است. در «جامع‌الانساب» آمده است که شیخ صدوق وفات وی را در آخر خلافت متوکل (۲۰۶-۲۴۷ هـ.ق) در «سرمن رأی» (سامرا) تعیین کرده است، بنابراین احتمال دفن او در همان مکان بوده است (روضاتی، ۱۳۳۵، ج ۱: ۶۷).

در کتاب «منتهی‌الامال» نیز ذکر شده که زیدالنار به بصره رفت، خانه‌های بنی عباس را سوزاند، توسط مأمون به امام رضا (ع) تحویل داده شد و نهایتاً در «سرمن رأی» وفات یافت و توسط مأمون به زهر هلاک شد (قمی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۵۵). قاضی نورالله شوشتری در «مجالس المؤمنین» و مؤلف «عمده الطالب» بیان کرده‌اند که زید را مأمون در خراسان مسموم کرده و محل دفن وی را در مرو می‌دانند. اما مورخان قهستان، از جمله ابوالحامد روبخی و محمد بن علی یاسری، محل دفن او را در آفریز قاینات گزارش کرده‌اند (آیتی، ۱۳۷۱: ۱۲۸).

قابل ذکر است که هیچ یک از منابع مکتوب دوران اسلامی، به جز محمدحسین آیتی و مورخان قهستان، به شهادت و دفن زیدالنار در آفریز اشاره نکرده‌اند، اما مردم محلی بر این باورند که آرامگاه موجود متعلق به زید بن موسی (ع) است. همچنین آرامگاهی دیگر منتسب به زید بن موسی (ع) در شهر قاین وجود دارد که مربوط به نوادگان امام موسی کاظم (ع) می‌باشد. در رابطه با تاریخ ساخت بنا، کتاب «بهارستان در تاریخ رجال قاینات و قهستان» آن را به قرون اولیه اسلامی نسبت داده است؛ با این حال، در بنای فعلی شواهدی از این دوران مشاهده نمی‌شود و برای اطمینان نیاز به کاوش باستان‌شناسی وجود دارد. با این حال، آواربرداری اندکی که در سال ۱۳۹۷ انجام شد، به شواهدی از دوران ایلخانی اشاره داشت و احتمال داده شد که در دوران تیموری، هنگامی که شیعیان آزادی بیشتری یافتند، سازه‌ای در این مکان ساخته شده است. در این دوران، بناهای آرامگاهی نسبتاً زیادی در خراسان جنوبی ساخته شده‌اند که نقشه و پلان برخی از آنها تا حدودی با آرامگاه زیدالنار قابل مقایسه است؛ از جمله آرامگاه تورانشاه در شهر سرایان (۷۰ کیلومتری شمال غرب آفریز) و آرامگاه ابوالمفاخر در شهر قدیم قاین، که هر دو مربوط به دوران تیموری-صفوی هستند و ورودی آنها با تک ایوانی طراحی شده است.

در آرامگاه زیدالنار، دو ایوان ورودی در جهت شمال شرقی و جنوب غربی تعبیه شده است. در دوران معاصر، در ایوان ورودی جنوب غربی دو اتاق ساخته شد که موجب جلوگیری بیشتر بنا گردید. پس از پیگردی و شناسایی بقایای قدیمی‌تر در سال ۱۳۹۷، این دو فضا جمع‌آوری شد و فضای معماری بنا کمی به سمت گنبدخانه عقب نشینی کرد. شواهد دو ستون در اطراف این ایوان نیز شناسایی شد و با توجه به این شواهد تا لبه ایوان ساخته شده است.

به احتمال زیاد، در دوران تیموری بنایی در این مکان وجود داشته و در دوران صفوی، با رسمی شدن مذهب تشیع، بنا از نو بازسازی یا مرمت شده است. این موضوع در کتیبه شماره ۳ نیز ذکر شده است: «بنای این ایوان عالی، مزار فیض آثار امام‌زاده عالمیان، زید بن موسی (ع) را در زمان پادشاه جم‌جاه ملائک سپاه، شاه عباس، حیدر حسینی به اتمام رسانید». از این دوران

به بعد، تغییرات اساسی در معماری و تزئینات بنا مشاهده می‌شود و فضاهای معماری اطراف حیاط نیز همزمان با تعمیرات بنا ساخته شده‌اند.

در آرامگاه‌های شیعی، تزئینات از سده‌های اولیه اسلامی تا دوران معاصر، همواره یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارهای بیان هویت مذهبی و فرهنگی بوده است. این تزئینات به گونه‌ای طراحی شده‌اند که شعائر مذهبی شیعه را در ساختار و محتوای معماری به روشنی بازتاب دهند و شامل انواع هنرهای گچبری، تلفیق آجر و کاشی، کاشی کاری و آینه کاری، منبت، معرق، خاتم، فلزکاری در درها و کار روی پارچه برای پوشش ضریح و مرقد، همراه با نمادها و نقوش مذهبی مانند سرو، سرو کوهی و طاووس هستند. این عناصر همزمان جنبه‌های زیبایی‌شناسی و تبلیغی نیز داشته و اوج کاربرد آن‌ها در دوران صفویه و قاجاریه مشاهده می‌شود؛ چرا که مشروعیت کلامی و مذهبی صفویان در پذیرش تشیع دوازده‌امامی توسط مردم و نقش آن‌ها به‌عنوان متولیان این مذهب، این اهتمام را تقویت کرده است (ابوالحسنی ترقی و توسلی کویایی، ۱۳۹۲: ۲۷).

شیعیان توجه ویژه‌ای به تزئین آرامگاه‌ها داشته‌اند و مهم‌ترین هنرهای معماری، در این بناها به کار گرفته شده است. در بنای آرامگاه زیدالنار، از جمله هنرهای تزئینی، نقاشی‌های ایوان ورودی شمال شرقی بوده است که متأسفانه در طی چند دهه اخیر به دلیل مرمت‌های غیراصولی، بخش عمده‌ای از آن از بین رفته و تنها شواهد اندکی باقی مانده است. مهم‌ترین تزئین به کاررفته در این ایوان، مقرنس کاری است. هنر دیگری که در معماری آرامگاه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد، کتیبه‌نگاری است. پیش از اسلام، خط تنها ابزار تزئینی کتیبه‌ها بوده و پس از ظهور اسلام، هنرمندان از مفاهیم قرآنی، ادعیه و احادیث برای تزئین بناها بهره بردند. خطاطی در معماری اسلامی علاوه بر جنبه تزئینی، حامل معانی و مفاهیمی است که هم منعکس‌کننده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش و هم نمایانگر خلاقیت و خلوص معنوی هنرمندان مسلمان است (شایسته‌فر و صراف‌زاده، ۱۳۸۹: ۹۱).

بنای آرامگاه زیدالنار دارای کتیبه‌هایی است که علاوه بر ارزش هنری، اطلاعات مهمی درباره تاریخ ساخت، مرمت، بانی و استاد معمار بنا ارائه می‌دهند. برخی کتیبه‌ها دارای نقوش تصویری مانند درخت سرو هستند؛ این نماد که پیش از اسلام مقدس بوده، در طول دوران اسلامی نیز استمرار یافته است. در کتیبه شماره ۲، بنای آرامگاه به باغی از باغ‌های بهشت تشبیه شده است که اهمیت این بنا در نزد شیعیان را نشان می‌دهد. همچنین کتیبه‌ها حاکی از احترام مردم نسبت به اهل بیت (ع) است، به گونه‌ای که بسیاری از بزرگان و علما در اطراف این آرامگاه‌ها دفن شده‌اند.

علاوه بر جنبه هنری، کتیبه‌ها نقش انتقال باورهای دینی و اجتماعی را نیز دارند و می‌توان آن‌ها را از نظر نوع خط، محتوا، رنگ و جنس طبقه‌بندی و بررسی کرد.

بر اساس بررسی‌های میدانی و عکس‌های قدیمی، این آرامگاه قبل از مرمت دارای دو مناره در قسمت ایوان ورودی شمال شرقی بوده که طی عملیات مرمتی تخریب شده است. در پیگردی سال ۱۳۹۷ در قسمت ایوان ورودی جنوب غربی، بقایای دو ستون مدور شبیه به مناره نیز شناسایی شد.

مناره‌ها در معماری اسلامی نمادی مهم دارند؛ اگرچه خود واژه «مناره» در قرآن ذکر نشده، اما در نهج‌البلاغه و احادیث اسلامی بارها به آن اشاره شده است (۱۴ بار در نهج‌البلاغه آمده است، نجفی، ۱۳۸۱-الف: ۶۴). وجود دو مناره، یکی در راست و دیگری در چپ مسجد، نمادی از اعتقاد به قرآن و اهل بیت (ع) است؛ این دو چراغ راه سالکان منزلگاه توحید محسوب می‌شوند. شیعیان بر پیروی از پیامبر اکرم (ص) معتقدند برای وصول به حقیقت و تداوم اسلام، ایمان به کتاب خدا و اهل بیت

(ع) ضروری است: «انی تارک فیکم الثقلین کتاب الله و عترتی لن یفترقا حتی یردا علی الحوض و علی مع القرآن و القرآن مع علی». به عقیده برخی، گلدسته‌ها دو یار کامل خدا، یعنی محمد (ص) و علی (ع)، هستند که در کنار هم قرار گرفته‌اند و مفهوم خدا، پیامبر (ص) و علی (ع) را تجسم می‌بخشند.

نتیجه‌گیری

در ساخت فضاهای معماری در دوران مختلف، علاوه بر عواملی همچون وضعیت جغرافیایی، اقلیم و فرهنگ، مذهب و مسائل دینی نیز به نوبه خود تأثیر مستقیمی بر سبک‌ها و ویژگی‌های آن دارد. این تأثیر به‌ویژه در بناهای مذهبی، به‌خصوص در معماری بناهای آرامگاهی، نمود بیشتری می‌یابد. با رواج اسلام در ایران و گسترش مذهب شیعه در قرون اولیه اسلامی، شهرها و روستاهای ایران به مراکزی برای زندگی و پس از مرگ امام‌زادگان تبدیل شدند و آرامگاه‌های ایشان به محل زیارت مشتاقان بدل گردید، که یکی از جنبه‌های مهم فرهنگی در زندگی مردم به شمار می‌آید.

از نظر فروع و احکام دینی، شیعیان معتقدند که ساخت و ساز بر روی قبور کراهت دارد، اما این کراهت شامل آرامگاه‌های مربوط به اهل بیت پیامبر (ص) نمی‌شود و بر این باورند که ساخت آرامگاه برای انبیاء و اولیاء جایز و حتی مستحب مؤکد است. شیعه معتقد است که وجود این بناها نه تنها منع شرعی ندارد، بلکه نوعی تبلیغ دین اسلام و نشانه احترام به بزرگان دینی است و به‌طور ضمنی مقابله‌ای با تبلیغات تخریبی کفار محسوب می‌شود. در بسیاری از آرامگاه‌های مذهبی شیعه مشاهده می‌شود که بنا درون محوطه‌ای سرسبز و باغ‌مانند، همراه با نهرهای آب، قرار گرفته است. هرچند چنین سبک آرامگاه‌سازی از گذشته در ایران رایج بوده، اما از دیدگاه شیعه این نمونه معماری نمادی از بهشت است و به کارگیری عناصر تزئینی در آن، بیانگر اعتقادات شیعی و احترام به ائمه و بزرگان دین است. با توجه به اینکه امام رضا (ع) در زمان مامون خلیفه عباسی ولیعهد بود، خیل عظیمی از آشنایان و بستگان ایشان به خراسان کوچ کردند و در بسیاری از موارد بر اثر درگیری با حکومت مامون به شهادت رسیدند. بر اساس منابع محلی و روایات مردمی، امام‌زاده زیدالنار (ع) برادر امام رضا (ع) بوده که در جریان درگیری با حکومت توسط معتصم حاکم قاین در آفریز به شهادت رسیده و سپس خود معتصم، که از عملش پشیمان شده بود، آرامگاهی بر روی قبر ایشان ساخت. با وجود این، برخی منابع شخصیت مدفون در بنا را ذکر نمی‌کنند و معتقدند زیدالنار در سامرا دفن شده است. قدیمی‌ترین سند موجود در رابطه با ساخت بنا، کتیبه‌ای در ایوان ورودی است که نشان‌دهنده ساخت و مرمت این ایوان می‌باشد. کتیبه‌هایی مربوط به سنگ قبرهای اطراف آرامگاه، از جمله کتیبه شماره ۲ در داخل ایوان ورودی، اهمیت این مکان را در دوره تیموری (قرن نهم هجری) نشان می‌دهد. این شواهد حاکی از آن است که بنایی در این مکان وجود داشته و در دوران صفوی تغییرات اساسی و مرمت‌هایی در بنا انجام شده است.

آرامگاه زیدالنار (ع) با پلانی چلیپایی و تزئینات قابل توجه در ایوان‌های ورودی به حیاط و همچنین ایوان ورودی به خود امام‌زاده ساخته شده است. بنا در مرکز قبرستان روستا قرار دارد و شاید دلیل شکل‌گیری روستا نیز وجود همین امام‌زاده باشد. از جمله نکات قابل توجه این مکان، وجود چند کتیبه تاریخی و سنگ قبر است که بر اهمیت بنا افزوده است. با توجه به شواهد موجود، این بنا دارای قسمت‌های مختلفی از جمله زائرسرا و فضاهای معماری پیرامون امام‌زاده بوده است. مرمت‌های انجام‌شده، نه تنها بنای اصلی بلکه دیگر فضاهای معماری را نیز تحت تأثیر قرار داده و در برخی موارد با شواهد قبلی سنخیت ندارد. وجود عناصر معماری و تزئینی در امام‌زاده، نتیجه نگاه و رویکرد شیعه نسبت به امام‌زادگان بوده است.

منابع

- آیتی، محمدحسین. (۱۳۷۱). *بهارستان در تاریخ رجال قاینات و قهستان* (چاپ دوم). مشهد: دانشگاه فردوسی.
- آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی. (۱۳۹۳).
- ابن اثیر جزری، احمد بن محمد. (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران* (جلد ۱۶). ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابوالحسنی ترقی، مهدی، و توسلی کوپایی، مریم. (۱۳۹۲). نقش و جایگاه امامزادگان در غنی‌سازی فرهنگ تشیع. در *مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان* (جلد ۱). دانشگاه اصفهان.
- تتوی، قاضی احمد، و قزوینی، آصف خان. (۱۳۸۲). *تاریخ النبی* (چاپ اول؛ مصحح غلام‌رضا طباطبایی مجد). تهران: علمی و فرهنگی.
- حسن آبادی، علی. (۱۳۷۶). *گزارش ثبتی بنای امامزاده زید بن موسی (ع)*. بیرجند: آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همادالدین. (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر* (جلد ۲؛ چاپ چهارم). تهران: خیام.
- رجبی، نجیب‌الله. (۱۳۸۴). *تاریخ و جغرافیای شهرستان قاینات* (چاپ اول). تهران: شهر آشوب.
- روضاتی، سید محمدعلی. (۱۳۳۵). *جامع‌النساب: خاندان‌های سادات موسوی* (جلد ۱؛ چاپ اول). اصفهان: جاوید.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۷۳). *طاق و قوس در معماری ایران* (چاپ دوم). تهران: انتشارات کیهان.
- شاطری، مفید. (۱۳۸۶). امامزاده زیدالنار (ع) و موقوفات آن (روستای آفریز قائنات). *مجله وقف میراث جاویدان*، ۶۰، ۵۳-۳۹.
- شاطری، مفید. (۱۳۹۴). *وارثان عترت: بقاع متبرکه خراسان جنوبی* (چاپ اول). تهران: شرکت چاپ و انتشارات وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه.
- شایسته‌فر، مهناز، و صراف‌زاده، رامینه. (۱۳۸۹). تجلی اسماء مقدس در تزیینات معماری امامزادگان و مقابر سده چهاردهم/هشتم شهر قم. *فصلنامه مطالعات هنر اسلامی*، ۷(۱۳)، ۱۰۸-۸۹.
- شرفی، احمدرضا، و میرمحمودی، سیدهادی. (۱۳۹۲). فلسفه زیارت امامزادگان و نقد و بررسی برخی دیدگاه‌های وهابیان. در *مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی امامزادگان* (جلد ۲). دانشگاه اصفهان.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری* (جلد ۱۳؛ ترجمه ابو القاسم پاینده؛ چاپ پنجم). تهران: انتشارات اساطیر.
- قمی، عباس. (۱۳۸۴). *منتهی الآمال: در زندگی و شرح احوال چهارده معصوم علیه‌السلام* (جلد ۲؛ چاپ دوم). تهران: باقرالعلوم.
- کاظمیان، سیدتقی. (بی‌تا). معماری اسلامی: فلسفه وجودی گنبد و گلدسته در مساجد. به مناسبت روز جهانی مساجد، ۳۰ مرداد، ۱۷.
- کیانی، محمدیوسف. (۱۳۷۶). *تزیینات وابسته به معماری ایران در دوره اسلامی* (چاپ اول). تهران: میراث فرهنگی.
- محمودی‌نسب، علی‌اصغر. (۱۳۹۳). *بافت تاریخی سرایان با تکیه بر اقلیم گرم و خشک منطقه* (چاپ اول). تهران: انتشارات سمیرا.
- میرزا خانلر خان اعتصام‌الملک. (۱۳۵۱). *سفرنامه اعتصام‌الملک خانلر خان* (به کوشش منوچهر محمودی؛ چاپ اول). مشهد: فردوسی.
- نجفی، علی. (۱۳۸۱-الف). *تحقیق پیرامون مناره*. *مجله درس‌هایی از مکتب اسلام*، ۴۹۸، ۶۲-۶۸.
- نجفی، علی. (۱۳۸۱-ب). *تحقیق پیرامون مناره*. *مجله درس‌هایی از مکتب اسلام*، ۴۹۹، ۶۰-۶۷.